

**ДИСКУСІ :
«НОВА РЕДАКЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ:
ВІД ТЕОРІ – ДО ПРАКТИКИ»**

УДК 81'373.2:003.035]:811.161.2'35
DOI: 10.18523/icmp2522-9281.2022.8.187-212

Уляна Головач (*Uliana Holovatch*)
<https://orcid.org/0000-0003-1236-5093>

**ДО ПИТАННЯ ПРАВОПИСУ ЧУЖОМОВНИХ
ВЛАСНИХ НАЗВ: ЩЕ РАЗ ПРО КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ
ПІДХІД ТА ГОЛОВНІ ПРИНЦИПИ**

Abstract

**ON THE QUESTION OF THE SPELLING OF FOREIGN
PROPER NAMES: ONCE AGAIN ABOUT THE
CONCEPTUAL APPROACH AND MAIN PRINCIPLES**

Background. *The Ukrainian spelling of foreign proper names (individual and family names, as well as geographical names) is one of the most difficult and controversial areas of Ukrainian orthography. Its normalization requires detailed rules for each language. To find an effective tool for introducing the determined spelling rules into regular practice is another important goal. As presented in the article, digital technologies can be useful in addressing this problem.*

Contribution to the research field. *The current study lays out the theoretical foundations for the development of a computer-assisted method for the automatic transcription of proper names into Ukrainian.*

The purpose of the study is to determine the main principles of Ukrainian practical transcription of foreign proper names.

Research methods. *In developing lists of foreign proper names, a method was selected that involves simultaneous sampling, the application of classification procedures and the interpretation of the linguistic phenomena. The application of this comparative method makes it possible to identify similar cases in a variety of languages, to unify rules and to enable systematization. A descriptive method was used to summarize the research results theoretically.*

Results. *The article introduces categories for distinguishing 1) acquired proper names, which, by analogy with common names of foreign origin, generally do not differ and are firmly assimilated by the Ukrainian language and are pronounced and written in accordance with existing Ukrainian orthoepic and orthographic norms; 2) foreign proper names, which most adequately reproduce the pronunciation and spelling of the term in the source language.*

Rules for Ukrainian spelling of foreign proper names are formulated according to the principles of practical transcription. The main principles of Ukrainian practical transcription of foreign proper names are summarized, illustrated and justified.

Discussion. *The main principles of Ukrainian practical transcription of foreign proper names discussed in this article do not contravene the rules and practices of current Ukrainian orthography established in 2019. They can be useful to editors and journalists who deal with writing foreign proper names in Ukrainian in their daily work.*

Keywords: Ukrainian spelling, foreign proper names, Ukrainian practical transcription of foreign proper names.

Цю статтю присвячено проблемі вироблення головних принципів практичної транскрипції власних назв (особових імен, прізвищ, географічних назв) із різних мов. Одним із важливих висновків цього дослідження є теоретично обґрунтоване розрізнення між засвоєними запозиченнями (це головню загальні назви чужомовного походження і географічні назви, цілком засвоєні українською мовою) та незасвоєними чужомовними власними назвами (антропонімами й топонімами), які не підлягають адаптації до звукового ладу української мови.

Ключові слова: український правопис, чужомовні власні назви, українська практична транскрипція чужомовних власних назв.

Вступ

Це дослідження¹ постало внаслідок роботи Правописного семінару імені Олекси Горбача, зорганізованого кафедрою філології Українського католицького університету, щоб відзначити 100-річчя від дня народження видатного українського мовознавця. Організатори семінару поставили собі за мету внести і свою лепту у вироблення чітких і послідовних правил написання запозичених чужомовних слів, а також власних назв, джерелом яких є класичні й сучасні іноземні мови. Одним із опублікованих результатів праці Правописного семінару стала правописна наукова розвідка У. Головач та Р. Паранька «Адаптація грецьких і латинських власних та загальних назв на тлі українських правописних суперечок» (Головач & Паранько, 2020). Обговорення виголошених у рамках Правописного семінару доповідей, до якого, крім учасників, долучилося ширше коло львівських та київських мовознавців і перекладачів, не лише увиразнило актуальність зачеплених питань, а й підказало конкретніший напрям і в буквальному сенсі метод подальшої роботи.

У вступі важливо також зауважити, що авторка представляє у цій правописній розвідці результати дослідження, в якому брали участь україністи, фахівці з різних мов і перекладачі Галина Грабовська, Юрій Дуркот, Інгольф Петцольд, Мар'яна Прокопович, Олена Синчак, Дарія Сироїд, Василь Старко, Наталія Цісар. Авторка лише звела, впорядкувала і уклала матеріал, що є результатом праці групи однодумців у зазначеному вище складі.

Теоретичне підґрунтя

Для вироблення головних принципів написання власних назв (далі – ВН) із різних мов засобами українського алфавіту важливо було уважно вивчити всі редакції українського правопису, починаючи від «Найголовніших правил українського правопису ВУАН», опублікованих 1921 р. (Кримський, 1921), харківського правопису 1928 р. за ред. О. Синявського й закінчуючи «Проектом українського правопису» 1999 р. за ред. В. Німчука та чинним Українським правописом 2019 р. Виконуючи це завдання, члени експертної групи своїм шляхом дійшли неоригінального висновку, що теоретичні й методологічні основи правопису чужомовних

¹ Дослідження виконано за грантової підтримки Канадського інституту українських студій з фонду д-ра Богдана Стефана Запутовича та д-ки Марії Грицайко-Запутович.

назв українською мовою було закладено українським правописом 1928 р. Спочатку «невітаний майже всіма», а «пізніше активно боронений великою мірою внаслідок варварськи брутального способу усунування цього правопису за Постишева» (Шевельов, 1995, с. 22), він став правописною парадигмою в часи незалежності, коли врешті почався процес критичного відходу від радянських правописних норм. Така виняткова вага харківського правопису пояснима не тим, що він є досконалим, і навіть не тим, що він став першим «соборним» українським правописом. Його «українізаторську» (Данильчук, 2013, с. 106) функцію треба розуміти двоїсто (Вакулєнко, 2018, с. 66). І його значення як правописної парадигми власне також потрібно розуміти двоїсто: закладене в харківському правописі 1928 р. повсякчасне озирання на російську мову збереглося й в усіх наступних редакціях правопису «чи то в його позитивному застосуванні (пишім як по-російськи), чи то в негативному (пишім відмінно від російської)» (Шевельов, 1995, с. 28). Великий поступ щодо трактування критерію взорування на російську мову у новітніх редакціях українського правопису, починаючи з 1990 року, полягає принаймні в тому, що прямі посилання на нього почали «видаватися принизливими» й сприймалися «драстично», а тому «були заступлені формулою “як узвичаєне слово в українській мові”» (Шевельов, 1995, с. 23). Однак те, що «серед його авторів були визначні мовознавці Олена Курило, Микола Сулима, Олекса Синявський» (Шевельов, 1987, с. 156)², позначило його глибиною мовознавчої думки. Закладені в цьому правописі інтуїції, коли йдеться про проникнення в суть внутрішньомовних питань, не втратили своєї актуальності й можуть ще стати в пригоді, зокрема й при вирішуванні складних проблем правопису чужомовних ВН.

² Наводимо цей усім відомий і неповний перелік творців харківського правопису як цитату з хрестоматійної праці Ю. Шевельова, щоб розділити з авторитетним ученим визнання високого рівня, яким неодмінно позначений мовознавчий, а отже і правописний доробок цих фахівців. Водночас у всіх своїх наукових розвідках, згадуючи про правопис 1928 р., Ю. Шевельов не приховує розчарування; висловлює це розчарування підкреслено нищівною критикою, яку можна і, мабуть, треба прочитувати як зумисно загострений вияв емоції через надто високу ціну, заплачену за досягнення «соборності» цього правопису. Ось лише два приклади таких емоційно забарвлених оцінок: «Правопис 1928–1929 років, дарма що старанно опрацьований видатними мовознавцями, був нереальний, приречений на невдачу [...]. Бажає поєднання двох правописно-мовних традицій не відбулося, та ледве й могло відбутися при збереженні їх обох у своєрідному, штучно накиненому компромісі» (Шевельов, 1987, с. 161). «Це був типово анемічний, безкровний фабрикат кабінетних теоретиків, не придатний для щоденного життя» (Шевельов, 1995, с. 22).

Зіставлення різних редакцій українського правопису – обов’язковий етап дослідження, виконавці якого ставлять собі за мету визначити головні принципи правопису ВН із різних мов. Однак жанр такого документа, як національний правопис, не передбачає навіть стислих наукових пояснень для сформульованих правил: їх доводиться буквально вибирувати у текстах передмов, і цього теж недостатньо. Треба було простудіювати науковий доробок тих українських мовознавців, які фахово вивчали правописну ділянку мовознавчої науки, а конструктивними думками щодо цього поділилися у своїх наукових працях. Серед таких публікацій слід згадати «Норми української літературної мови» О. Синявського (Синявський, 1941), його ж «Коротку історію “Українського правопису”» (Синявський, 1931); розвідки Ю. Шевельова, пов’язані з сучасним завданням перегляду правописних норм, – «У затінку совиних крил» (текст доповіді Ю. Шевельова на Першому міжнародному конгресі українців у Києві 1990 р.) і особливо «Про критерії в питаннях українського офіційного правопису» (Шевельов, 1995), а також окремі студії «Нарис сучасної української літературної мови» (Шерех [= Шевельов], 1951) і «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): стан і статус» (Шевельов, 1987)³. Для систематизації знань з історії розвитку української правописної думки і вироблення розуміння сучасного стану правописних проблем надзвичайно важливою є ґрунтовна правописна студія В. Німчука «Проблеми українського правопису ХХ–ХХІ ст. ст.» (Німчук, 2002). Для вироблення чіткого уявлення про систему координат української мовознавчої спільноти дуже корисною стала колективна монографія «Українська мова: унормування, розунормування, перевнормування» (Вакуленко, 2018), а також стаття К. Карунік «The Ukrainian Spelling Reforms, Half-Reforms, Non-Reforms and Atni-Reforms as Manifestation of the Soviet Language Policy» (Karunyk, 2017).

³ Подаємо тут і в списку літератури роки перших публікацій праць Ю. Шевельова і О. Синявського. Винятки зроблено для «Норм української літературної мови» О. Синявського; беремо за основу доступне нам видання, що було опубліковано у Львові 1941 р. (хоч перше видання вийшло у Харкові 1931 р.). Правописна розвідка Ю. Шевельова «Про критерії в питаннях українського офіційного правопису» як публікація його виступу на другому засіданні Української національної комісії з питань правопису при Кабінеті міністрів України (травень 1995 р.) вперше з’явилася в журналі «Мовознавство» (1995, № 2–3, с. 3–9, пізніше її не раз передруковували в різних виданнях); ми ж покликаємося на передрук цієї статті у виданні НТШ «Український правопис і наукова термінологія: історія, концепції та реалії сьогодення» (Львів, 1996, с. 19–29).

Методи і матеріали дослідження

На якомусь етапі роботи семінару його організатори змінили початковий задум і обмежилися опрацюванням лише ВН із різних мов. Необхідно було знайти формат, який уможливив би дослідження великих баз даних для кожної окремої мови-джерела. Було складено великі бази даних ВН на матеріалі різних мов. При опрацюванні списків ВН ми використовуємо метод вибірки для визначення усіх (чи майже усіх) орфографічних випадків у назвах мови-джерела; відтак класифікуємо назви й інтерпретуємо зафіксовані орфографічні ситуації, ставлячи собі за мету визначити засади написання чужомовних ВН окремо для кожної мови. Застосування зіставного методу дає змогу виявити схожі випадки в інших мовах і, уніфікувавши їх, створити системний підхід для передавання чужомовних ВН засобами українського алфавіту. Для теоретичного підсумування результатів дослідження використано описовий метод.

Концептуальний підхід до унормування правопису чужомовних власних назв українською мовою

Передусім важливо сформулювати концептуальний підхід, що надався б для пояснення конкретних правил і пошуку закономірностей у визначенні головних принципів правопису чужомовних ВН. Він полягає в тому, що за основу пошуку українського правописного еквівалента чужомовної власної назви береться оригінальна назва з мови-джерела.

Щоб критично оцінювати і практично втілювати основні правила правопису чужомовних ВН, що викладені в різних редакціях Українського правопису і зокрема в чинному 2019 р., необхідно зробити засадниче розрізнення між чужомовними загальними і власними назвами. У нашому дослідженні ми розглядаємо лише дві категорії ВН: антропоніми (імена та прізвища людей) і топоніми⁴.

Загальні назви (далі – ЗН) – це головно засвоєні мовою слова. Саме тому їх часто називають **запозиченнями**⁵. Мова поступово переймає ці слова, що з часом вже не сприймаються як чужомовні. ЗН підлягають у процесі засвоєння фонологічній і морфологічній адаптації до мови-реци-

⁴ Назви організацій, компаній, виробів, моделей, а також такі макрокласи ВН, як зооніми, теоніми, міфоніми, космоніми, у цьому дослідженні ми не розглядаємо.

⁵ Термін «іншомовні запозичення» послідовно вживає В. Німчук як синонімічний до «загальних назв іншомовного походження» і як опозицію до «власних назв з різних мов» (Німчук, 2002, с. 46).

пієнта. Українське слово *грунт* (пор.: нім. *Grund*) є одним із показових прикладів такого запозичення.

Поряд із засвоєними ЗН чужомовного походження в українській мові функціонують незасвоєні чужі слова – так звані **етранжизми**. За визначенням Ю. Шевельова, «етранжизми – це такі чужі слова, які ще не припасувалися до нашої мови або не цілком припасувалися до неї, і тому мовець відчуває, що вони чужі» (Шерех [= Шевельов], 1951, с. 41)⁶. Для прозорості подальшого викладу важливо зазначити, що Ю. Шевельов уживає як синонімічний до слова «етранжизм» термін **новоприйманий варваризм** (Шевельов, 1995, с. 29). Про синонімічність цих термінів зауважує О. Дюндик (Дюндик, 2015, с. 99).

Власні назви – це індивідуальні найменування окремих одиничних об'єктів, серед яких вирізняємо зокрема два великі класи: **антропоніми** (особові імена та прізвища людей) і **топоніми** (географічні назви – назви місцевості, регіону, населеного пункту, об'єкта рельєфу тощо)⁷. Важливим критерієм розрізнення чужомовних ЗН і ВН є категорія засвоєності: ЗН у процесі входження у словниковий склад української мови українізуються, тоді як ВН зберігають передусім фонетичні, але інколи також морфологічні й графічні особливості мови-джерела⁸.

Щоб упорядкувати правопис чужомовних ВН (топонімів і антропонімів), важливо розділити їх за ступенем засвоєності на дві категорії: 1) **засвоєні ВН чужомовного походження** і 2) **незасвоєні чужомовні ВН** (за аналогією до загальних назв-етранжизмів їх можна ще називати власними назвами-етранжизмами, або новоприйнятими варваризмами).

До категорії **засвоєних ВН чужомовного походження** належать географічні назви, які зазнали різних впливів сусідніх мов і культур. Пройшовши через різні процеси фонологічної та морфологічної адаптації до законів української мови, вони фактично стали українськими назвами.

⁶ Із цього погляду Ю. Шевельов вважає дуже слушним, що німецькі мовознавці чітко розрізняють ці мовні явища, описуючи їх різними термінами: *Lehnwörter* (запозичені слова) і *Fremdwörter* (чужі слова, власне етранжизми). На відміну від етранжизмів, запозичені слова «стали в українській мові звичними і так припасувалися до її норм, що в системі мови не відрізняються від решти слів» (Шерех [= Шевельов], 1951, с. 41).

⁷ У мовознавчій науці ВН вважають передусім розпізнавальними знаками (Ullmann, 1989, p. 73).

⁸ Зокрема, про антропоніми В. Німчук зазначає: «Як засіб ідентифікації особи антропоніми в українській мові повинні писатися й звучати максимально наближено до написання й вимови їх у мові носіїв антропонімів» (Німчук, 2002, с. 47).

До таких належать передусім географічні назви, якими українською мовою називаємо частини світу, країни, що віддавна існують на карті світу, великі міста й ріки, біблійні топоси або території, що їх віддавна заселяли українські емігранти. Вони мають багатотисячолітню традицію в мові, що на письмі відображається цілком поукраїнізованими назвами: *Європа, Азія, Америка, Австралія, Африка, Балтика, Скандинавія, Польща, Ватикан, Австрія, Англія, Греція, Гренландія, Португалія, Бельгія, Грузія, Норвегія, Швеція, Данія, Єгипет, Палестина, Мексика, Єрусалим, Аргентина, Бразилія, Китай, Рим, Лондон, Відень, Париж, Рига, Осло, Дунай, Сена, Темза, Амазонка* тощо. «Вони пройшли ту ж еволюцію, яка відбувалася в українській мові з питомими словами: прикладом відбився в них перехід **і в и**» (Шевельов, 1990, с. 345). Це якраз одна з важливих ознак українізації географічних назв у процесі їх засвоєння українською мовою. У такий спосіб українці ніби «засвоювали» географічні або культурні топоси, творили власну географічну і культурну мапу. Якщо в назвах гір, озер, океанів, морів є апелятивні компоненти, їх перекладаємо: *Велика Британія, Тихий океан, Середземне море* тощо.

Аналогічно й серед антропонімів (ідеться головню про особові імена) існує категорія імен, якими називають монархів, провідників Церкви, легендарних історичних осіб. Особові імена, що належать до цієї категорії, мають усталену історичну традицію називання в українській мові: *Хлодвіг, Людовик, Сигізмунд, Казимир* тощо.

Доцільно згадати також про імена біблійних персонажів як особливу групу засвоєних особових імен, кажемо і пишемо: *Яків, Давид, Йоахим, Юдит, Рахиль, Йосиф, Петро, Павло* тощо. Однак залежно від мови-джерела сучасні чужомовні імена біблійного походження вимовляємо й пишемо інакше, передаючи вимову цих імен у мові-джерелі: англ. *Joseph* – *Джозеф*, нім. *Josef* – *Йозеф*, фр. *Joseph* – *Жозеф*; англ. *Paul* – *Пол*, нім. *Paul* – *Пауль*, фр. *Paul* – *Поль*; англ. *Rachel* – *Рейчел*, нім. *Rachel* – *Рахель*, фр. *Rachelle* – *Рашиель* тощо.

Дотримуючись розглянутої вище тези про важливість розмежування ВН (особових імен і топонімів) за ступенем засвоєності, ми дійшли чітких і зрозумілих висновків, що мають, як нам видається, концептуальне значення для унормування правопису чужомовних назв і уможлиблюють створення у цій правописній ділянці стрункої і лінгвістично вмотивованої системи.

Як у ЗН, які асимілюються до української мови, так і у ВН – антропонімах і топонімах, які фактично стали українськими назвами, виявляються виразні ознаки наближення до фонетичної та морфологічної системи української мови. Серед цих ознак вирізняємо такі:

1) передавання /i/ у словах чужомовного походження українською літерою **и** після приголосних **д, т, з, дз, с, ц, ж, (дж), ч, ш, р** перед наступним приголосним (так зване правило «дев'ятки»): *інститут, диплом, ритм, силует; Америка, Антарктида, Скандинавія* тощо⁹;

2) передавання /g/ у словах чужомовного походження українською літерою **г**: *лінгвістика, градус, егоїзм; Англія, Аргентина, Бельгія, Рига, Августин* тощо;

3) передавання дифтонгів, що передають вимову грецьких і латинських дифтонгів /au/, /eu/, графічними сполуками **ав, ев (єв** на початку слова). Саме так у питомо українських словах передаються дифтонги /aŷ/, /eŷ/, /oŷ/, /yŷ/, /iŷ/, /nŷ/: пишемо склав, вовк, чув, сів, робив (Шерех [= Шевельов], 1951, с. 381). Тож написання *автограф, лавреат, Європа, Австрія, Австралія* засвідчує, що ці ЗН і ВН перейшли в українській мові в категорію засвоєних чужомовних запозичень¹⁰;

4) спрощення подвоєних приголосних: *белетристика, територія, меседж* тощо;

5) передавання чужомовних афіксів **-ia, -ea, -ua** в кінці відмінюваних слів через **-ія, -ея, -уя** (як один із випадків морфологічної адаптації): *Австралія, епопея, стаття* тощо¹¹.

⁹ «Заступлення і на и в таких чужомовних словах, як *спирт, гвинт, миля, бинт, комин* постало внаслідок фонетичного принатурення цих слів до норм української мови. Це все приклади фонетичного принатурення» (Шерех [= Шевельов], 1951, с. 41).

¹⁰ «Написання з **ав** у запозичених словах відбивають природну вимову іншомовного дифтонга **au**, адже в українській мові після голосних звук **в** набуває характеру нескладового у, який на письмі (за етимологічним принципом) позначаємо через **в**» (Німчук, 2002, с. 69).

¹¹ Правило написання **ія** в середині слів чужомовного походження на місці **ia**, рекомендоване правописом 1928 р. і Проектом 1999 р., є ще однією додатковою ознакою українізації чужомовних слів, що стали запозиченнями. До такого висновку націлює одна важлива заувага, висловлена в «Найголовніших правилах»: «Чужоземне **-ю-** звичайно передається через **іо** [...]. В декількох словах, котрі більше поукраїнізувалися, **іо** чергується з **йю** – однаково добре пишеться *курйоз* і *курийоз, серйозний* і *серйозний*. Окрім того: *бульйон, мільйон, медальйон*» (Кримський, 1921, § 9, с. 17). Можна доповнити ілюстративний перелік із цього правописного документа відомими чоловічими іменами, доволі поширеними в Україні: *Маркіян, Дем'ян, Адріян, Себастіян*. Однак коли йдеться про чужомовні чоловічі імена з афіксом **-ian**, йотації не застосовуємо: нім. *Florian Werner*, англ. *Christian Bale*, фр. *Christian Dior*, дан. *Hans Christian Andersen* пишемо *Флоріан Вернер, Крістіан Бейл, Крістіан Діор, Ганс Крістіан Андерсен*.

Можна визначити різні чинники, які регулюють написання чужомовних запозичень (серед яких ЗН і засвоєні ВН чужомовного походження). Серед них не останню роль відіграють міжмовні контакти української мови з іншими мовами. Природно, що в народів, які належать до одного культурного кола, є багато спільних запозичених слів. Розмиті критерії «давніші запозичення» чи «пізніші/новіші запозичення», яких уживано в різних редакціях Українського правопису, є лише невдалою спробою нагадати про сліди давнішого візантійського і пізнішого західноєвропейського культурних впливів, якими рясніє правопис засвоєних загальних і власних назв (Синявський, 1931, с. 247).

Про це свідчить, зокрема, історія палко дискутованого на Харківській правописній конференції питання, як передавати */л/*, що в різних європейських мовах має різний ступінь пом'якшеності. У «Найголовніших правилах українського правопису» зазначено: «У чужих словах звук л здебільшого не м'ягчимо, цеб-то пишемо по л букви **а, е, о, у**: *план* [...] *лекція, логіка, філологія* [...] *Лузітанія, клуб*». І далі: «Тільки в декількох нечисленних словах, що дійшли до нашої мови через польське посередництво ми маємо м'яке л: *пляшка* [...], *лямпа* [...], *льох*, або ще: *ілюмінація, ілюстрація* (останні не без французького впливу: *illustration, illumination*)» (Кримський, 1921, § 3, с. 14). З деякими прикладами можна вибірково сперечатися. Однак важливо, що тут правильно схоплено аргумент, який пояснює написання м'якого л перед голосними в деяких запозичених словах чинником зовнішнього впливу.

До категорії **незасвоєних чужомовних ВН**, або **власних назв-етранжизмів**, що охоплюють більшість географічних і за окремими винятками всі імена та прізвища людей у їх нескінченності, належать незасвоєні українською мовою ВН, що не підлягають адаптації до звукового ладу української мови. Вони сприймаються як незвичні й невикорінені в мові-реципієнті. Щойно до цієї групи лексики застосовний критерій взорування на вимову слова в мові-джерелі. Такі власні назви Ю. Шевельов називає «**новоприйнятими варваризмами**» (Шевельов, 1995, с. 29) і саме щодо таких назв рекомендує виробити окремі чіткі уніфіковані правила і користуватися ними беззастережно.

Серед таких уніфікованих правил написання незасвоєних ВН треба зазначити передусім такі:

1) передавання */i/*, що в різних мовах реалізується неоднаковими щодо вимови звуками, українською літерою **і** після всіх приголосних (у позиції

перед наступним приголосним): нім. *Friedrich Schiller* – Фрідріх Шіллер, *Griesheim* – Грісгайм, *Siegen* – Зірен; фр. *Dijon* – Діжон, італ. *Rimini* – Ріміні, *Udine* – Удіне; ісп. *Cadiz* – Кадіс, *Merida* – Меріда; нідерл. *Tilburg* – Тілбург тощо;

2) передавання /g/ українською літерою **г**: нім. *Johann Wolfgang Goethe* – Йоганн Вольфганг Гете, *Göttingen* – Геттінген, англ. *Kurt Vonnegut* – Курт Воннегут, італ. *Francesco Gasparini* – Франческо Гаспаріні тощо;

3) написання дифтонга /au/ через **ау**: нім. *Faust* – Фауст, *Richard Tauber* – Ріхард Таубер, *Konrad Adenauer* – Конрад Аденауер, *August Hirt* – Аугуст Гірт тощо;

4) збереження подвоєних приголосних (це сприяє, зокрема, й упізнаності чужої ВН): англ. *Tennessee* – Теннессі, нім. *Halle* – Галле, італ. *Arezzo* – Арецо, *Ferrara* – Феррара, *Alessandro Scarlatti* – Алессандро Скарлатті; ісп. *Torremolinos* – Торремолінос тощо.

Наводимо ці «реперні точки» розрізнення, бо саме вони неодноразово ставали приводами для українських правописних дискусій упродовж останньої чверті століття (Данильчук, 2018). Хоч приклади з географічними назвами *Рим*, *Париж*, *Єгипет*, *Америка*, *Атлантика*, *Балтика*, *Рига*, *Грузія*, *Греція* не можуть бути аргументом для правила писати **и** замість **і** чи **г** замість /g/ в усіх географічних назвах, однак рекомендації, проілюстровані такими назвами, повторюють у різних редакціях українського правопису.

Підсумовуючи цю частину викладу, сформулюємо дві засади, які, на нашу думку, мають стати неодмінними в регулюванні правопису незасвоєних ВН: 1) у написанні незасвоєних ВН із різних мов не треба мотивуватися адаптацією чужомовної назви до звукового ладу питомо українських слів; 2) написання незасвоєних ВН мають максимально відбивати їхній фонемний (звуковий) склад у мові-джерелі. Ці дві засади фактично викристалізувалися в харківському правописі 1928 р.; інша річ, що бракувало чіткості у їх формулюванні, а отже й послідовності у застосуванні¹². Ці дві засади простежуємо також у правописній концепції В. Німчука: «Імена та прізвища як засіб ідентифікації особи повинні писатися у кра-

¹² Дозволимо собі висловити гіпотезу, що цю непослідовність спричинено тим, що при формулюванні правил у правописі 1928 р. якраз не взято до уваги критерію засвоєності чужомовних ВН. Натомість у правилах про написання **і** чи **и**, **г** чи **г** у чужомовних ВН застосовано критерій «новіші запозичення – запозичення засвоєні давніше». А в цьому розмитому критерії закладено необмежені можливості для інтерпретацій та ідеологічних маніпуляцій.

їнській мові максимально (наскільки це дозволяють фонетичні ресурси) наближено до написання й вимови їх у мові носіїв антропонімів» (Німчук, 2002, с. 47). Рекомендуючи писати *Йоганн Вольфганг Гете*, *Грета Гарбо*, *Віктор Гюго* (Німчук, 2002, с. 47), В. Німчук виразно дає зрозуміти, що не вважає критерій «давніші запозичення» адекватним аргументом у навколоправописних дебатах¹³.

Обидві ці засади підводять до ідеї вироблення й застосування практичної транскрипції як методу врегулювання правопису незасвоєних чужомовних ВН українською мовою.

Практична транскрипція – це запис чужомовних слів засобами національного алфавіту з урахуванням вимови слова у мові-джерелі (Кочерган, 2001, с. 145). При цьому практична транскрипція використовує лише літери алфавіту мови, що приймає. Фонема, яких немає у мові, що записує чужу ВН, замінюють близькими до них за звучанням. Пошук найближчого відповідника якраз і породжує правописні дискусії, результатом яких може стати віддання переваги відтворенню графічної форми чужомовного оригіналу.

У чинному українському правописі 2019 р. про практичну транскрипцію згадано в розділі IV «Правопис власних назв». У § 148 цього розділу йдеться про «українські географічні назви». Наступний § 149 має назву «Географічні назви інших країн». І саме тут згадано про практичну транскрипцію: «Географічні назви інших країн передаємо в українській мові відповідно до вимог практичної транскрипції». Однак далі у § 149 правопис 2019 р. обмежує застосування практичної транскрипції лише регулюванням правопису слов'янських географічних назв, головню російського і

¹³ У «Проблемах українського правопису ХХ–ХХІ ст. ст.» питання про **і** чи **и** в чужомовних власних назвах В. Німчук залишає відкритим: «Введення правила “дев'ятки” у сферу власних назв спростить наш правопис, але віддалить вимову голосного від вимови (і написання) слова в мові-джерелі» (Німчук, 2002, с. 66); «Нині ставиться питання, чи не поширити б правило “дев'ятки” й на власні чужомовні найменування. Історична й частково сучасна практика дають для цього підстави» (Німчук, 2002, с. 65). Приймаємо це твердження як запрошення до пошуку відповіді на це гостро дискутоване питання українського правопису, коли йдеться про ВН, передусім географічні. І знову дозволимо собі висловити гіпотезу, що категорія засвоєності чужомовної ВН може стати ключем для розв'язання цієї проблеми. Адже аргумент щодо написання **и** в географічних назвах В. Німчук обґрунтовує прикладами з біблійної лексики (*Вавилон*, *Єрусалим*, *Галілея*, *Вифлєс* тощо), а також засвоєними ВН (*Великобританія*, *Америка*, *Антарктида*, *Алжир*, *Братислава*, *Мадрид* та ін.); згадані назви за своїми системними ознаками не відрізняються від питомих українських слів. Чи не тому застосування правила «дев'ятки» в чужомовних антропонімах В. Німчук називає «стихійним» і як приклад такої «стихійності» наводить ім'я *«Аристотель»* (Німчук, 2002, с. 67).

білоруського походження. Написання географічних назв, що мають джерелом неслов'янські мови, у цьому розділі не розглядається. А щодо неслов'янських прізвищ та імен, то в § 145 зроблено посилання до розділу III, що має назву «Правопис слів іншомовного походження», в якому про практичну транскрипцію ВН (особових імен, прізвищ, географічних назв) не йдеться, бо й серед ВН не розглядаються як окрема категорія незасвоєні ВН. Власне суперечність полягає в частково недоречному посиланні до розділу III (§ 121–139), сама назва якого обіцяє регулювання правопису «слів іншомовного походження», а отже не незасвоєних ВН. І саме тому цілком виправдано, що в цьому розділі немає згадки про «практичну транскрипцію, відповідно до вимог якої передаємо в українській мові географічні назви інших країн» (правопис 2019 р., § 49).

Ці міркування висловлюємо не задля негативної критики чинного правопису 2019 р. У такий спосіб структурована кожна редакція українського правопису, починаючи від харківського правопису 1928 р., що в цьому сенсі також став законодавцем структури правописного кодексу на наступні сто років. Авжеж, у ділянці правопису чужомовних слів мовний кодекс мусить обмежуватися унормуванням випадків, найпотрібніших з утилітарного і педагогічного поглядів, тобто має прописувати найголовніші правила написання слів чужомовного походження і чужомовних ВН (особових імен, прізвищ і географічних назв). А вже практичне застосування цих найголовніших настанов правописного закону потребує вироблення деталізованих правил¹⁴ для кожної окремої мови з урахуванням тенденцій сучасного розвитку. Важливим науковим доробком у цій ділянці є, приміром, теоретично і методологічно обґрунтована стаття Д. Бурби «Практична транскрипція санскритських власних назв та термінів в українській мові» (Бурба, 2018).

Практична транскрипція незасвоєних чужомовних власних назв: головні принципи

У цій частині нашої правописної розвідки викладемо загальні принципи, що регулюють правила української практичної транскрипції ВН із

¹⁴ Удоступнені на вебпорталі Державної служби інтелектуальної власності України таблиці, що регулюють «правила передавання літер, літеросполук, дифтонгів, географічних назв і термінів», є прикладом розроблення таких деталізованих правил практичної транскрипції для окремих мов, зокрема для англійської, німецької, французької, італійської: <https://web.archive.org/web/20160307020619/http://sips.gov.ua/ua/transliteruvannja.html>.

різних мов, і теоретично їх обґрунтуємо. Сподіваємося, що такий підсумок може знадобитися для вироблення системного бачення у цій найскладнішій ділянці українського правопису.

І. Фонологічний принцип як базовий

У передаванні незасвоєних чужомовних ВН український правопис керується головно звучанням слова у мові-джерелі, а не його написанням. Ідеться про послідовне відтворення засобами українського алфавіту звучання оригіналу, якщо і наскільки це можливо. Розглянемо доцільність застосування фонологічного принципу на прикладі передавання українським письмом германських дифтонгів (але без англійської мови, яка потребує окремого опрацювання):

1. Німецький дифтонг /aɪ/ у всіх чотирьох варіантах його представлення в німецькому письмі – **ei**, **ai**, **eu**, **au** – передаємо на письмі графічною сполукою **ай**: *Rhein – Райн, Joseph Haydn – Йозеф Гайдн, Gustav Meyrink – Густав Майрінк*. У деяких інших германських мовах також поширений дифтонг /aɪ/: данський /aɪ/ на письмі представлено через **eg**: *Teglstrup Hegn – Тайльструп Гайн*; норвезький /aɪ/ має три варіанти написання – **ei**, **eu**, **eg**: *Erik Rotheim – Ерік Ротгайм, Tegnehanne – Тайнеганне*. Відповідно германські буквосполуки **ie**, **ye**, **au** передаємо українським письмом **ає**: нім. *Hans Speier – Ганс Шпаєр, Frank Beyer – Франк Баєр, Carl Zuckmayer – Карл Цукмаєр*; норв. *Thor Heyerdahl – Тур Гаєрдал*.

2. Нідерландський дифтонг /ɛɪ/, який має різні варіанти написання **ei**, **ij**, **eij**, **eu**, **y**, передаємо через **ей**: *Leiden/Leyden – Лейден, Rembrandt van Rijn – Рембрандт ван Рейн* тощо.

3. Німецький дифтонг /ɔʏ/, який має два варіанти написання – **eu**, **äu** (**aeu**), нідерландський дифтонг /œʏ/, який має три варіанти написання – **ui**, **uy**, **uij**, та норвезький дифтонг /øʏ/, який графічно представлено через **øy**, передаємо через **ой**: нім. *Sigmund Freud – Зігмунд Фройд, Häusler – Гойслер, Sophie Taeuber – Софі Тойбер* тощо; нідерл. *Gerrit Pieter Kuiper – Герпін Пітер Койпер, Salomon van Ruysdael – Саломон ван Ройсдал, Johan Crujff/Cruyff – Йоган Кройфф*; норв. *Åse Øyhus – Осе Ойґус, Bygdøy – Біґдой*. Відповідно буквосполуки **eue**, **äue** передаємо українським письмом через **оє**: *Ludwig Feuerbach – Людвіґ Фюєрбах, Adolf Bäuerle – Адольф Боєрле* тощо.

4. Дифтонги /au/ /ou/ передаємо українським письмом через графічну сполуку **ау**, **оу**: нім. *August – Аугуст, Paul – Пауль, Klaus – Клаус*; лит. *Kaunas – Каунас* тощо.

II. Принцип найближчого звукового відповідника

Не кожній фонемі мови-джерела відповідає аналогічна фонема в мові-реципієнті. Фонема, яких немає в українській мові, замінюємо в українському написанні чужих ВН близькими до них за звучанням. У таких випадках з'являється зазвичай кілька можливих відповідників, серед яких правопис має обрати один і сформулювати правило.

Такими фонемами, яким немає еквівалентних у фонетичній системі української мови, є, приміром, германські умляути:

1. Умляут /**u**/, що в німецькому письмі передається через **ü**, **ue**, **y**, а в нідерландській мові через **u**, **uu**, передаємо українським письмом через **ю** в середині слова після приголосного і через **у** на початку слова: нім. *Günter Grass* – Гюнтер Грасс, *Patrick Süßkind* – Пампик Зюсскінд, *Sylt* – Зюльт; нідерл. *Mark Rutte* – Марк Рютте, *Guus Hiddink* – Гюс Гіддінк. Але: *Üxheim* – Уксгайм, *Uelsen* – Ульзен, *Utrecht* – Умрехт.

2. Данський, норвезький і шведський умляут /**y**/, що в цих мовах пишеться через **y**, передаємо українським письмом через **i**: дан. *Niels Ryberg* – Нільс Рібєрг, *Yderby Lyng* – Йєрбі Лінг, *Nyborg* – Ніборг; норв. *Dagny Juel* – Дагні Юль; швед. *Gunnar Myrdal* – Гуннар Мірдаль, *Johannes Rydberg* – Йоганнес Рідберг, *Carl Nyberg* – Карл Ніберг.

3. Норвезький і шведський умляут /**u**/, що на письмі передається як **u**, узвичаєно пишемо через **y**, віддаючи перевагу графіці: норв. *Knut Hamsun* – Кнут Гамсун; швед. імена *Sune*, *Rune*, *Gustav/Gustaf* узвичаєно пишемо через **y**: *Суне*, *Руне*, *Густав*.

4. Умляут /**œ**/, який у німецькій мові має варіанти написання **ö**, **oe**, у нідерландській **eu**, у данській і норвезькій **ø**, у шведській **ö**, незалежно від написання в мові-джерелі передаємо через **e** (у випадку сполуки **jö** – через **є**): нім. *Wilhelm Röntgen* – Вільгельм Рєнтген, *Johann Wolfgang von Goethe* – Йоганн Вольфганг фон Гєте, *Döbling* – Дєблінг; нідерл. *Keukenhof* – Кєкенгоф; дан. *Søren Kierkegaard* – Сєрен К'єркегор, *Hans Christian Ørsted* – Ганс Крістіан Ерстед; норв. *Bjørnstjerne Bjørnson* – Б'єрнстерне Б'єрнсон; швед. *Jöns Jakob Berzelius* – Єнс Якоб Берцєліус, *Nils Löfgren* – Нільс Лєфгрен. Винятком є узвичаєне написання двох шведських імен: *Björn* – Бйорн і *Göran* – Йоран¹⁵.

¹⁵ Цей детально і майже вичерпно представлений системний підхід щодо передавання українським письмом германських дифтонгів і умляутів подаємо у цій статті, використовуючи матеріали, напрацьовані в рамках Правописного семінару ім. Олекси Горбача кафедри філології УКУ (засідання третє, 18 квітня 2018 р., тема: *Хаос чи система? Як ми «транслітеруємо»? хаотичні приклади з різних германських мов*. Автор презентації: Ю. Дуркот; це ґрунтовне напрацювання ще не було опубліковано; його використано у цій статті за згодою автора).

III. Фонологічний принцип доповнюється графічним

У тих випадках, коли варіанти вимови у мові-оригіналі допускають двозначність або ж коли через брак точного відповідника можливі різні варіанти практичної транскрипції, орієнтуємося на написання слова в мові-джерелі.

Для обґрунтування цієї тези подаємо деякі приклади з різних мов із короткою аргументацією щодо допустимості, ба навіть неминучості елементів транслітерації в практичній транскрипції чужих ВН:

1. Пишемо німецькі назви *Ludwig, Leipzig, Breisig* – *Людвіг, Ляйпціг, Брайзіг*. Керуючись фонетичною транскрипцією, німецьке ім'я *Ludwig* треба було б писати *Людвіх*, або ще точніше *Людвіхь*, щоб передати звучання характерної для німецької фонетики палаталізованої звукосполуки [ɪç]. Усталене в чинному правописі написання *Людвіг*, з одного боку, суперечить принципу транслітерації, а з іншого, не відтворює й звучання імені в мові оригіналу. Якщо транскрипція спотворює вимову і графіку чужої ВН, тоді застосовуємо в написанні чужої ВН елементи транслітерації.

2. Дотримуємося чіткого і послідовного розрізнення українським письмом чужомовних /h/, /g/, /x/, які передаємо українськими літерами **г, ґ, х** (відповідно), незалежно від особливостей вимови звуків, якими ці фонеми реалізуються у різних мовах: нім. *Hagen* – *Гаґен*, *Jürgen Habermas* – *Юґрен Габермас*; англ. *Houston* – *Г'юстон*, *Manhattan* – *Манґеттен*; нім. *Nachenburg* – *Гахенбург*, *Joseph Joachim* – *Йозеф Йоахім* тощо¹⁶.

3. Елементи графічного принципу вмотивовані у деяких випадках ще й важливим **критерієм впізнаваності** чужої ВН. Оскільки в сучасному світі найбільший обсяг інформації передається у письмовій формі, тому збереження у правописі мови-реципієнта особливостей написання чужомовних ВН сприяє впізнаваності й точнішій вказівці на носія імені. З огляду на критерій впізнаваності зберігаємо у правописі ВН подвоєння букв на позначення приголосних: нім. *Düsseldorf* – *Дюссельдорф*, *Friedrich Pollock* – *Фрідріх Поллок*, *Vonn* – *Бонн*; фр. *Luc Besson* – *Люк Бессон*; англ. *Philippa Perry* – *Філінна Перрі*, *Sheffield* – *Шеффілд*; італ.

¹⁶ «На сучасному етапі вважаємо за доцільне звернутися до правил 1919–1921 рр. і проекту УП 26, що велили в іншомовних запозиченнях – загальних назвах писати **г**, незалежно від того, **h** чи **g** вони мають у мовах-джерелах, а в топонімах й антропонімах писати **г** та **г** відповідно до того, з **h** чи **g** звучить і пишеться назва в мові, з якої до нас слово прийшло (крім давно засвоєних, зокрема через грецьку мову)» (Німчук, 2002, с. 46).

Giovanni Vossaccio – Джованні Боккаччо тощо. Аналогічно зберігаємо в українському написанні подвоєння голосних: нідерл. *Maas* – *Маас* (річка в Нідерландах, Бельгії і Франції) і відповідно місто *Maastricht* – *Маастріхт*; ест. *Jaak Urmet* – *Яак Урмет*; нім. *Neef* – *Нееф*, *Soost* – *Зоост* тощо.

4. Чужомовні сполуки **la, lo, le, lu**, що зокрема в німецькій, французькій, італійській, іспанській мовах мають різні ступені м'якості, передаємо відповідно через **ла, ло, ле, лу** (щодо сполуки **lu** німецька мова становитиме виняток; про це в наступній частині викладу – п. IV): фр. *Pléven* – *Плеван*, *La Manche* – *Ла-Манш*, *Coulevre* – *Кулевр*, *Lamarck* – *Ламарк*, *Louis de Funès* – *Луї де Фюнес*; ісп. *Málaga* – *Малага*, *Toledo* – *Толедо*, *García Lorca* – *Гарсія Лорка*; італ. *Lugano* – *Лугано*, *Locarno* – *Локарно*, *Bernardo Bertolucci* – *Бернардо Бертолуччі*, *Domenico Scarlatti* – *Доменіко Скарлатті*; нім. *Landsberg* – *Ландсберг*, *Blomberg* – *Бломберг*, *Max Scheler* – *Макс Шелер* тощо.

IV. Увага до історичної традиції, але не як виправдання правописного волюнтаризму

У правописі чужих ВН деяка неусталеність, сумніви й вагання неunikненні. Доволі струнку схему передавання **la, lo, le, lu** відповідно через **ла, ло, ле, лу** в українському письмі ламає традиція передавати сполуку **lu** в німецьких назвах через **лю**: пишемо *Ludwig* > *Людвіг*, *Luther* > *Лютер*, *Blumenthal* > *Блюменталь* тощо. Через **лу** (радіше як виняток) пишемо німецькі імена та прізвища, які не є питомо німецькими: *Luis Engel* – *Луїс Енгель*, *Luise Rinser* – *Луїзе Рінзер*, *Hans Luigi* – *Ганс Луїджі* тощо.

Фактична неможливість прописати чіткі правила у деяких складних моментах правопису чужих ВН пов'язана, зазвичай, із позамовними чинниками і відбиває історію різних впливів контактних мов. У цьому випадку інтуїтивне налаштування на передавання **lu** через **лю** в німецьких ВН спричинене історичними контактами української мови з німецькою, а, можливо, також із германською мовою їдиш, яка була мовою євреїв багатьох регіонів Центрально-Східної Європи, зокрема на українських землях. Можливо, мовна пам'ять, що зберегла звучання германських слів, а також зв'язок з їхньою етимологією, вносить певні корективи і в сучасний правопис: *Blumenthal* – *Блюменталь*, *Lugendorf* – *Люгендорф*, *Luzern* – *Люцерн* тощо.

Літеру **l** перед приголосним **i** в кінці слова у назвах із німецької, французької, італійської, іспанської передаємо через **ль**: ісп. *Alcoy* – *Алькой*, *La Palma del Condado* – *Ла-Пальма-дель-Кондадо*, *Lionel Messi* – *Ліонель Мессі*; фр. *Grenoble* – *Гренобль*, *Chelles* – *Шель*; італ. *Belcastro* – *Белькастро*, *Pove del Grappa* – *Пове-дель-Граппа*; нім. *Köln* – *Кельн*, *Ulm* – *Ульм*. Однак для деяких мов, де літера **l** позначає звук, що має твердішу вимову (зокрема в англійській, нідерландській, португальській мовах), передаємо твердим **л**: *Baltimore* – *Балтімор*, *Chelmsford* – *Челмсфорд*; пишемо ім'я знаменитого португальського футболіста *Cristiano Ronaldo* – *Кріштіану Роналду*; однак традиційно пишемо англійські імена *Рональд*, *Дональд* через **-ль-**: *Ronald Reagan* – *Рональд Рейган* чи *Donald Trump* – *Дональд Трамп*.

V. Принцип уніфікованого підходу до передавання однакових або схожих звуків у різних мовах

Поєднання різних принципів у правописі чужомовних ВН передбачає дотримання принципу уніфікованого підходу в написанні чужомовних ВН із різних мов.

1. В одних випадках така уніфікація базується на фонологічному принципі. Прикладом тут може слугувати той же умляут /*œ*/ в германських мовах чи схожа до нього фонема у французькій або турецькій мовах: нідерл. *Keukenhof* – *Кекенгоф*, швед. *Malmö* – *Мальме*, нім. *Göteborg* – *Гетеборг*, фр. *Argenteuil* – *Аржантей*, тур. *Körfez* – *Керфез* (в останньому прикладі збережено ще й характерну для тюркських мов гармонію голосних у слові).

2. В інших випадках переважає графічний принцип. Для прикладу, послідовно зберігаємо протиставлення **g–h**, причому не тільки там, де йдеться про більш-менш схожі відповідні звуки, що передаються літерами **г–г** в українській мові. Пишемо назву нідерландського міста *Gouda* – *Гауда*, хоч тут йдеться про гортанний [**y**], найближчим відповідником якому за Міжнародним фонетичним алфавітом (МФА) був би, мабуть, [**x**]. Тут графічний принцип, підсилений критерієм впізнаваності, бере гору над базовим фонологічним.

3. Літеру **i**, що передає звук, хоч трохи подібний до [**i**] у незасвоєних ВН із різних мов, передаємо завжди однаково – українською літерою **i**, а не **и** після всіх приголосних (в позиції перед наступним приголосним). Загалом тут не доводиться говорити про перевагу фонологічного або гра-

фічного принципу, бо в різних мовах для звуків, що наближаються за вимовою до [i], застосовують цілу низку графічних позначень, а саме: **i**, **y**, **e**, буквосполучки **ea**, **ee**, **ey**, **ie** тощо¹⁷. Така уніфікація подібних випадків із різних мов дає змогу сформулювати просте й доволі зрозуміле правило, що спрощує правопис там, де це можливо¹⁸. Тоді англ. *Richard*, нім. *Richard* і фр. *Richard* передаватимемо однаково через українську літеру **i** (відповідно *Piçard*, *Pixard* і *Piuap*), хоч в кожній окремій мові-джерелі, звук, що передається латинською літерою **i**, має характерну вимову. Однак, зберігаючи у цьому випадку ортографію, а не ортоепію, прийдемо до єдиного правила для всіх мов.

VI. Розуміння контексту й мови походження

Для прикладу, місто *Lienz*¹⁹ (Тіроль, Австрія) пишемо *Лієнц*, беручи до уваги, що в південнонімецьких та алеманських діалектах у буквосполучці **ie** часто вимовляються обидва голосні, тобто ця сполучка в німецькій мові не завжди слугує для позначення довгого [i:].

Висновки

Одним із важливих висновків цього дослідження є теоретично обґрунтоване розрізнення між **засвоєними запозиченнями** (це головню загальні назви чужомовного походження і географічні назви, цілком засвоєні українською мовою) та **незасвоєними чужомовними ВН** (антропонімами і топонімами). Незасвоєні чужомовні ВН не підлягають адаптації до звукового ладу української мови.

До засвоєних ЗН і ВН не застосовний критерій взорування на вимову слова у мові-джерелі: їх написання визначається традицією, зокрема часом і шляхом входження чужого слова до українського мовного

¹⁷ У цьому питанні доречно звернутися за порадою до Ю. Шевельова, який зокрема зауважує, що потрібно писати **и** у чужомовних ВН, адаптованих до питоми українських, або коли це **и** перебуває у складі засвоєних суфіксів чи морфем. «Тому, мабуть, *Сирия*, *Єрусалим*, *Єгипет*, *Рига*, *Балтика* [...], а деяким чужомовним географічним назвам неслухно надано голосного **и**: *Чикаго*, *Цюрих*...» (Шевельов, 1995, с. 27). Все залежить від того, як ми трактуємо ці назви: якщо як засвоєні, тобто поукраїнізовані, тоді пишемо *Чикаго*, *Цюрих*; якщо як незасвоєні ВН, тоді пишемо *Чикаго*, *Цюрих* відповідно до правил практичної транскрипції.

¹⁸ Саме так це правило й було сформульовано в правописі 1928 р. (§ 62), однак у нових редакціях правопису саме заперечення різниці між ЗН і ВН призвело до започаткування дискусії, що йі у площині ортографічного узусу кінця не видно.

¹⁹ Не плутати з австрійським містом *Linz* – *Лінц*.

вжитку: ні звучання, ні написання засвоєних ВН у мові-джерелі не мають визначального значення для їх написання українською мовою.

Натомість незасвоєні чужомовні ВН (антропоніми і топоніми) передаємо в українській мові відповідно до принципів практичної транскрипції. Практична транскрипція реалізує в правописі чужомовних ВН одразу декілька принципів:

- 1) зберігає (наскільки це можливо) звучання чужомовного слова;
- 2) відтворює написання слова в мові-джерелі, передусім у тих складних випадках, коли неможливо передати його звучання;
- 3) керується принципом уніфікації у випадку міжмовних аналогій;
- 4) уникає суперечності законам української ортоєпії та ортографії в написанні чужомовних ВН;
- 5) враховує традиційні норми, що історично склалися в українському правописі чужомовних ВН із різних мов.

Як саме для кожної конкретної мови реалізувати викладені в цій статті головні принципи практичної транскрипції незасвоєних ВН із різних мов, залишається питанням відкритим. Ми свідомі того, що деякі пропозиції щодо імплементації цих принципів викличуть дискусії у колі фахівців. Щодо деяких моментів навіть члени експертної групи, що працювали над цим дослідженням, мають різні позиції. Однак сподіваємося, що на шляху до вироблення системного бачення практичної транскрипції з різних мов ця правописна розвідка може внести конструктивну лепту.

Щоб забезпечити теоретичним напрацюванням семінару практичне застосування, ми знайшли також спосіб запровадження визначених принципів практичної транскрипції чужомовних ВН у практику. Для цього на базі сучасних інформаційних технологій було розроблено програму для автоматичного передавання чужомовних ВН українською мовою, що має назву Transliterator^{©20}.

Програма працює за прописаними алгоритмами. Автором цієї ідеї та головним архітектором її втілення став Ю. Дуркот – германіст і перекладач. У рамках проєкту Transliterator[©] Ю. Дуркот на основі створених

²⁰ Ми назвали цю програму «Transliterator», вдавнившись, можливо, до не зовсім точного терміна. Бо йдеться, властиво, про практичну транскрипцію, тобто відтворення українським варіантом кирилиці наближеного звучання чужомовної назви. Однак для широкого користувача назва «Transliterator» є впізнаваною, зрозумілою і зручнішою, ніж фаховий термін «практична транскрипція».

списків розробляє базові алгоритми автоматичної транслітерації для кожної мови і тестує ці алгоритми разом з експертами з конкретної мови²¹.

Хоч на цей момент створено лише експериментальну версію програми, нею вже можна користуватися. Наразі в рамках проєкту Transliterator[®], **поперше**, опрацьовано алгоритми для мовної пари Пінїнь > Українська²² (модуль двосторонній); алгоритми було створено на основі широкої бази даних, що налічує понад 50 тисяч китайських ВН (топонімів та антропонімів).

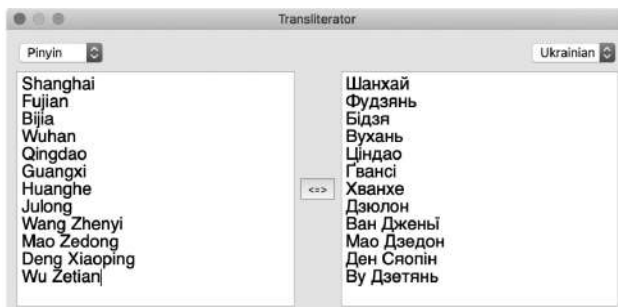

Рис. 1. Фрагмент відповіді на запит про написання українською мовою китайських ВН у записі пінїнем

По-друге, завершено другий мовний модуль Німецька > Українська (односторонній); для створення алгоритмів цього модуля було опрацьовано близько 135 тисяч німецькомовних ВН²³.

²¹ В експертному опрацюванні разом з Ю. Дуркотом беруть участь У. Головач, Г. Грабовська, Н. Кірносова, І. Петцольд, М. Прокопович, О. Синчак, Д. Сироїд, В. Старко, Н. Цісар.

²² Пінїнь (Pinyin) – це транскрипційна офіційна система китайської мови, представлена літерами латинського алфавіту. «Укладаючи кириличну транскрипцію звуків китайської мови, варто орієнтуватися на пінїнь, однак не транслітерувати його, а шукати найближчі відповідники на рівні звуків відповідно до фонологічного підходу» (Кірносова & Цісар, 2020, с. 28). Програма Transliterator[®] втілює т. зв. систему Кірносової – Цісар за прізвищами її розробниць – Н. Цісар (кафедра філології УКУ) і Н. Кірносової (Інститут філології КНУ ім. Т. Шевченка). Ця система є альтернативою до подекуди вживаної українізованої версії російської системи Палладія і до її повсюдної російської версії.

²³ Програма працює на алгоритмах, тому не обов'язково відображає винятки, тобто засвоєні ВН, як, наприклад, *Wien*. Якщо йдеться про назву головного міста Австрії, то називаємо його *Відень* і в цьому випадку таке написання, усім відоме і недискусійне, не є наслідком транслітерування або транскрибування. Фактично – це переклад власної назви українською мовою, бо українці так її засвоїли. Однак зафіксовано німецьке прізвище *Wien*, тому програма, працюючи на алгоритмах, дає у цьому випадку результат – *Vin*. Всі винятки введені вручну й автоматично позначені зеленим кольором (список винятків – неповний і, можна сказати, випадковий).

Рис. 2. Фрагмент відповіді на запит про написання пінїнем китайських ВН, написаних українською кирилицею

Рис. 3. Фрагмент відповіді на запит про написання українською мовою німецькомовних ВН²⁴

По-третє, працює також українська-паспортна латиниця (одностороння) – стандарт, затверджений постановою Кабінету Міністрів України 2010 р. В його основу покладено англійський правопис (стандарт застосовують, зокрема, для транслітерації українських імен та прізвищ у т. зв. закордонних паспортах).

²⁴ В електронній публікації ім'я *Софі* (нім. *Sophie*) відтворюється іншим кольором, бо це виняток: у прописаному алгоритмі для німецьких імен **S+голосний** на початку слова передбачено писати через **З** (*Зіфрід, Зебальд* та ін.). Однак в іменах інтернаціональних (переважно грецького чи латинського походження) пишемо **С**: *Софі, Сільвестер, Саломон* тощо.

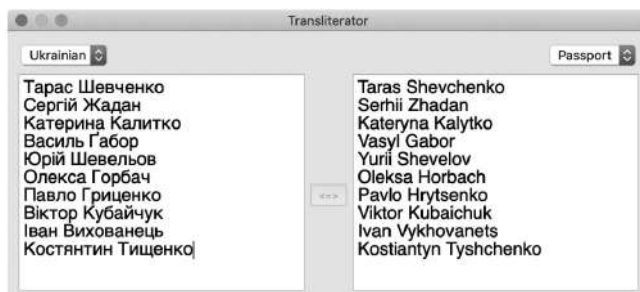

Рис. 4. Фрагмент відповіді на запит про написання латинськими літерами українських ВН за стандартом Кабінету Міністрів України від 2010 р.

По-четверте, працює українська наукова латиниця (одностороння), англійською мовою цей стандарт називають Scholarly Transliteration, або Scientific Transliteration²⁵.

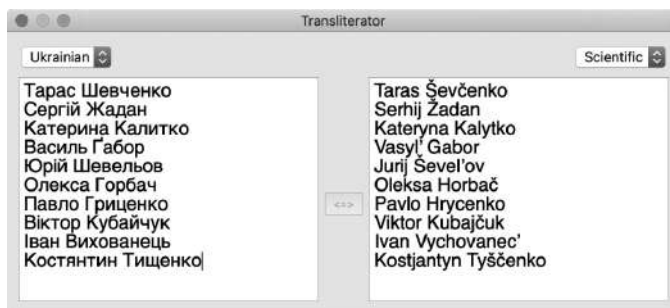

Рис. 5. Фрагмент відповіді на запит про написання латинськими літерами українських ВН за стандартом Міжнародної організації зі стандартизації

На момент написання цієї статті програма Transliterator[®] ще не має розробленої онлайн-версії. Експериментальну версію програми Transliterator[®], що відображає стадію розробки на цей момент, можна інсталиувати на персональний комп'ютер, користуючись цим лінком:

<https://drive.google.com/drive/u/0/folders/1kM02zlfXsMq51NpnExkEhUjQreDr6zux>

²⁵ Це міжнародна система транслітерації кириличних назв і текстів на латиницю; її використовують здебільшого в наукових публікаціях (стандарт, регламентований Міжнародною організацією зі стандартизації, ISO 9). Див.: https://en.wikipedia.org/wiki/Romanization_of_Ukrainian.

Програму Transliterator[®] створено за правилами, які не суперечать правилам і нормам чинного правопису: закладені в алгоритми програми правила лише доповнюють сформульовані в українському правописі 2019 р. правописні норми з увагою до проблемних орфографічних випадків для кожної окремої мови-джерела.

Список використаної літератури

- Бурба, Д. (2018). Практична транскрипція санскритських власних назв та термінів в українській мові. *Східний світ*, 1, 104–122. <https://oriental-world.org.ua/index.php/journal/article/view/199/185>.
- Вакуленко, С. (2018). Загальні тенденції в унормуванні української мови (1920–2015). У С. Вакуленко, & К. Карунік (Ред.), *Українська мова: унормування, розунормування, перевнормування* (с. 7–258). Харківське історико-філологічне товариство.
- Головач, У., & Паранько, Р. (2020). Адаптація грецьких і латинських власних та загальних назв на тлі українських правописних суперечок. *Наукові записки УКУ, серія Філологія*, 1, 225–260. <https://er.ucu.edu.ua/handle/1/2433>.
- Данильчук, Д. (2013). *Український правопис: роздоріжжя і дороговкази*. Либідь.
- Данильчук, Д. (2018). *Аналізуємо новий «проект» правопису: від «скрипниківки» до новацій*. <https://chytomo.com/analizujemo-novuj-proiekt-pravopysu-vid-skrupnykivky-do-novatsij/>.
- Дюндик, О. (2015). Етранжизми в сучасній українській мові. *Лексикографічний бюлетень*, 24, 99–105. iul-nasu.org.ua
- Кірносова, Н., & Цісар, Н. (2020). *Пекин vs Бейдзін, Чжуанци vs Джвандзи: проєкт української практичної транскрипції китайської мови*. Сафран.
- Кочерган, М. (2001). *Вступ до мовознавства*. Видавничий центр «Академія».
- Кримський, А. (1921). *Найголовніші правила українського правопису*. Українська академія наук. <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0009356>
- Німчук, В. (2002). *Проблеми українського правопису ХХ–ХХІ ст.* Інститут української мови. <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0008884>.
- Синявський, О. (1931). *Коротка історія «Українського правопису»*. [https://r2u.org.ua/data/other/Норми української літературної мови, Синявський \(1941\).pdf](https://r2u.org.ua/data/other/Норми_української_літературної_мови,_Синявський_(1941).pdf) (с. 6–249).
- Синявський, О. (1941). *Норми української літературної мови*. Українське видавництво. [https://r2u.org.ua/data/other/Норми української літературної мови, Синявський \(1941\).pdf](https://r2u.org.ua/data/other/Норми_української_літературної_мови,_Синявський_(1941).pdf) (с. 240–251).
- Шерех, Ю. [= Шевельов, Ю.]. (1946). *Головні правила українського правопису*. <https://diasporiana.org.ua/movoznavstvo/2837-shereh-yu-golovni-pravila-ukrayinskogo-pravopisu/>.
- Шерех, Ю. [= Шевельов, Ю.]. (1951). *Нарис сучасної української літературної мови*. Молоде життя [= НТШ, Бібліотека українознавства, ч. 3].
- Шевельов, Ю. (1987). *Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): стан і статус*. Сучасність.
- Шевельов, Ю. (1990). У затінку совиных крил. У Юрій Шевельов, *Вибрані праці*. Т. 1. *Мовознавство* (с. 334–348). Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Шевельов, Ю. (1995). Про критерії в питаннях українського офіційного правопису. В *Український правопис і наукова термінологія: історія, концепції та реалії сьогодення: матеріали засідань Мовознавчої комісії та Комісії всевітньої літератури НТШ у Львові 1994–1995 рр.* (с. 19–29).

- Karunyk, K. (2017). The Ukrainian Spelling Reforms, Half-Reforms, Non-Reforms and Anti-Reforms as Manifestation of the Soviet Language Policy. *Studi Slavistici*, 14 (1), 91–110. https://doi.org/10.13128/Studi_Slavis-21940
- Ullmann, S. (1989). *The principles of semantics*. Blackwell Publishers.

References

- Burba, D. (2018). Praktychna transkryptsiiia sanskrytskykh vlasnykh nazv ta terminiv v ukrainskii movi [Orthographic transcription of Sanscrit names and terms in Ukrainian]. *Skhidnyi svit [The World of the Orient]*, 1, 104–122. <https://oriental-world.org.ua/index.php/journal/article/view/199/185> [in Ukrainian].
- Danylchuk, D. (2013). *Ukrainskyi pravopys: rozdorizhzhia I dorohovkazy [Crossroads and road signs]*. Lybid [in Ukrainian].
- Danylchuk, D. (2018). *Analizuiemo novyi "proiekt" pravopysu: vid "skrypnykivky" do novatsii [Analyzing the new "project" of Ukrainian orthography: from "skrypnykivka" to innovations]*. <https://chytomo.com/analizuiemo-novyj-proiekt-pravopysu-vid-skrypnykivky-do-novatsij/> [in Ukrainian].
- Diundyk, O. (2015). Etranzhyzmy v suchasni ukrainskii movi [New loans in the modern Ukrainian language]. *Lexicographic bulletin*, 24, 99–105. iul-nasu.org.ua [in Ukrainian].
- Holovatch, U., & Paranko, R. (2020). Adaptatsiia hrets'kykh i latyns'kykh vlasnykh ta zahalnykh nazv na tli ukrains'kykh pravopysnykh superechok [Adaptation of Greek and Latin proper and common names in the context of debates on Ukrainian orthography]. *Naukovi zapysky UKU [Scientific papers of the Ukrainian Catholic University]*, seriya *Philologiya*, 1, 225–260. <https://er.ucu.edu.ua/handle/1/2433> [in Ukrainian].
- Karunyk, K. (2017). The Ukrainian Spelling Reforms, Half-Reforms, Non-Reforms and Anti-Reforms as Manifestation of the Soviet Language Policy. *Studi Slavistici*, 14 (1), 91–110. https://doi.org/10.13128/Studi_Slavis-21940
- Kirnosova, N., & Tsisar, N. (2020). *Pekin vs Beijing, Chuang-tzu vs Zhuangzi: proiekt ukrainskoi praktychnoi transkryptsii kytais'koi movy [Pekin vs Beijing, Chuang-tzu vs Zhuangzi: Ukrainian practical Chinese transcription project]*. Safran [in Ukrainian].
- Kocherhan, M. (2001). *Vstup do movoznavstva [Introduction to Linguistics]*. Akademiya Press [in Ukrainian].
- Krymskyi, A. (1921). *The most important rules of Ukrainian orthography*. Ukrainian Academy of Science. <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0009356> [in Ukrainian].
- Nimchuk, V. (2002). *Problemy ukrainskoho pravopysu XX–XXI [Problems of Ukrainian orthography of the 20th-21st centuries]*. Instytut ukrainskoi movy. <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0008884> [in Ukrainian].
- Sherekh, Yu. [= Shevelov, Yu.]. (1946). *Holovni pravyla ukrainskoho pravopysu [The main rules of Ukrainian orthography]*. <https://diasporiana.org.ua/movoznavstvo/2837-shereh-yu-golovni-pravyla-ukrayinskogo-pravopysu/> [in Ukrainian].
- Sherekh, Yu. [= Shevelov, Yu.]. (1951). *Narys suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy [Essay on modern Ukrainian literary language]*. Molode zhyttia [= NTSh, Biblioteka ukrainoznavstva, n. 3] [in Ukrainian].
- Shevelov, Yu. (1987). *Ukrainska mova v pershii polovyni dvadtsiatoho stolittia (1900–1941): stan i status [Ukrainian language in the first half of the 20th century (1900–1941): state and status]*. Suchasnist [in Ukrainian].

- Shevelov, Yu. (1990). U zatinku sovynykh kryl [In the shadow of the owl's wings]. In Yurii Shevelov, *Vybrani pratsi [Selected publications]*. Vol. 1. *Movoznavstvo [Linguistics]* (pp. 334–348). Vydavnychiy dim “Kyievo-Mohylianska akademiia” [in Ukrainian].
- Shevelov, Yu. (1995). Pro kryterii v pytanniakh ukrainskoho ofitsiinoho pravopysu [On the priorities in the history of the development of Ukrainian official orthography]. In *Ukrainskyi pravopys i naukova terminolohiia: istoriia, kontseptsii ta realii sohodennia: materialy zasidan Movoznavchoi komisii ta Komisii vsesvitnoi literatury NTSh u Lvovi 1994–1995 [Ukrainian orthography and scientific terminology: history, concepts and today's realities: materials of the meetings of the Linguistics Commission and the World Literature Commission of the Shevchenko Scientific Society in Lviv in 1994–1995]* (pp. 19–29) [in Ukrainian].
- Syniavskiy, O. (1931). Korotka istoriia “Ukrainskoho pravopysu” [A brief history of “Ukrainian orthography”]. [https://r2u.org.ua/data/other/Норми української літературної мови, Синявський \(1941\).pdf](https://r2u.org.ua/data/other/Норми української літературної мови, Синявський (1941).pdf) (pp. 6–249) [in Ukrainian].
- Syniavskiy, O. (1941). *Normy ukrainskoi literaturnoi movy [Norms of the Ukrainian literary language]*. Ukrainske vydavnytstvo. [https://r2u.org.ua/data/other/Норми української літературної мови, Синявський \(1941\).pdf](https://r2u.org.ua/data/other/Норми української літературної мови, Синявський (1941).pdf) (pp. 240–251) [in Ukrainian].
- Ullmann, S. (1989). *The principles of semantics*. Blackwell Publishers.
- Vakulenko, S. (2018). Zahalni tendentsii v unormuvanni ukrainskoi movy (1920–2015) [General trends in the normalization of the Ukrainian language]. In S. Vakulenko, & K. Karunyk (Eds.), *Ukrainska mova: unormuvannia, rozunormuvannia, perevnormuvannia [Ukrainian language: normalization, denormalization, renormalization]* (pp. 7–258). Kharkivske istoryko-filolohichne tovarystvo [in Ukrainian].

Матеріал надійшов 05.09.2022

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)